

İmparatorluğun Son Savaşında Sivil Seçkinler: Mısır Hıdiviyet Ailesi ve Faaliyetleri

Ü. Gülsüm Polat*

I. Dünya Savaşı ve Mısır Hıdiviyet Ailesi Üyeleri

Osmanlı Devleti sınırlarına Yavuz Sultan Selim'in 1516'daki fethiyle katılan Mısır, Osmanlı Devleti'nin geniş imparatorluk sınırlarının en mümbit, stratejik noktalarından birini oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'ne olan aidiyeti çeşitli evrelerden geçmesine rağmen yüzyıllar boyunca süregelen Mısır'da Hıdiviyet ailesi en önemli sivil seçkin gurubunu oluşturuyordu. Onlar içerisinde en dikkat çekici isim I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde İstanbul'da olan Abbas Hilmi Paşa idi. Abbas Hilmi Paşa babası Hidiv Tevfik Paşa'nın vefatıyla 1892'de Hidiv olmuştu. 1914 yazında İstanbul'da olan Abbas Hilmi Paşa'nın savaş arifesinde İngilizlerle olan ilişkileri Osmanlı Devleti merkezi açısından şüpheleri arttırmaktaydı. Benzer biçimde Mısır'daki İngiliz yöneticileri de onu İngiliz çıkarları açısından güvenilmez görüyordu. Savaş patlak verdiğinde İstanbul'da bulunan Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'da Kahire'ye dönüşü İstanbul'da bulunan İngiliz büyükelçisi Louis Mallet, Kahire Yüksek Komiserliği, İngiliz Dış İşleri Bakanlığı arasında cereyan eden yazışmalarla engellendi¹. İngiliz yetkililer tarafından Abbas Hilmi Paşa'nın Avrupa'ya gitmesi önerisi geldi. Hidiv'in Avrupa'ya gidişini isteyen sadece İngilizler değildi. Osmanlı başkentinde başta Said Halim Paşa olmak üzere Cemal Paşa ve Enver Paşa gibi isimler onu Osmanlı başkentinde tehdit olarak görüyordu. Cemal Paşa, IV. Ordu Komutanı olarak bulunduğu Şam'dan yazdığı bir yazıda Hidiv'in gitmesine izin verilmesini istiyordu². Aslında bu durum gizli de değildi. Zira bu Amerikan The Washington Post gazetesinde de haber olmuştu³.

* Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, gulsumpolat26@gmail.com ORCID: 0000-0003-0048-8467

1 *The Last Khedive of Egypt, Memoirs of Abbas Hilmi II*, Translated and Edited by Amira Sonbol, Ithaca Press, London 1998, s. 281.

2 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, (Bundan sonra BOA), DH. ŞFR. 48/202, 16 Teşrin-i evvel 1330 (29 Aralık 1914), DH. ŞFR., 455/132, 15 Kanun-ı evvel 1330 (28 Aralık 1914), Ü. Gülsüm Polat, *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yay., Ankara 2015, s. 21.

3 "Britain bars Khedive", *The Washington Post*, 18 Ekim 1914.

Savaşın başı itibariyle Hidiv baskı altındaydı, bu nedenle Viyana'ya oradan da Cenevre'ye gidecek⁴, bir daha Mısır'a dönemeyecekti. İngilizlerin Mısır'da protektora ilan ederek Abbas Hilmi Paşa'yı iskat etmeleri, amcası Hüseyin Kamil'i Mısır'ın yeni "Sultanı" olarak atamaları ile Mısır üzerindeki hükümranlık hakları elinden alınacaktı. Savaş sırasında Abbas Hilmi Paşa'nın faaliyetlerinin pek çoğunda bu mağduriyeti aktif rol oynayacaktı. Abbas Hilmi Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu dönemde İngiliz, Alman ve Osmanlı yetkilileri ile sık sık görüşmeleri oldu. İngilizlerle ve İngiliz krallığı adına kendisiyle görüşen isimlerle iletişimini iki esas üzerine kurmuştu: Mısır'daki mal varlığını tasarruf edebilmesini temin edebilmek, amcası Hüseyin Kamil'den sonra tahta oğlu Abdulmünim geçmesinin kararlaştırılması. Bu konuda hem Abbas Hilmi Paşa hem de Freiburg'da eğitimde olan oğlu Abdulmünim Efendi girişimlerde bulunacaktı. Gerçekten de Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın faaliyetlerini şu ana kırılma noktaları çerçevesinde incelemekte fayda vardır: Avrupa'ya gidişi, müttefikler, Almanya ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri, İstanbul'a dönüşü ve savaşın sonu.

Savaşın Avrupa'da başladığı günlerde İstanbul'da bulunan Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın, iskat edilerek Amcası Hüseyin Kamil'in "Sultan" ilan edilmesi kendi ifadesiyle "ruhunda bağımsızlığın ölüm haberi gibi yankılanmış"⁵ ise de bundan sonraki süreçte makamını geri kazanma yolunu kaybettiğini gösterecek pek çok gelişmeyle karşı karşıya kalacaktı.

Gelişmeleri onun İstanbul'da bulunduğu günlerden itibaren irdelemeye başladığımızda İstanbul'da istenmeyen adam olarak görülmesinde geçmişte İngilizlerle olan güven kaybettirici yakınlığı kadar ona karşı güvensiz olan Sadrazam Said Halim Paşa'nın tavrı da etkiliydi. Sadrazama Said Halim Paşa ile aralarında hissedilir biçimde bir soğukluk vardı. Hidiviyet ailesinin bir mensubu hatta Hidiv Mehmet Ali Paşa'nın torunu olan Said Halim Paşa da Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'da kalmasını istemiyordu. IV. Ordu Kumandanı olarak Suriye'ye giden ve Kanal'a yönelik bir harekâtı kumanda edecek olan Cemal Paşa da Hidiv'in Kanal harekâtı için görevlendirileceğine dair duyumlardan çok rahatsız olacak ve İstanbul'dan Avrupa'ya gönderilmesini isteyecekti⁶. Abbas Hilmi Paşa bu günlerde İtalya'nın İstanbul elçiliğini ziyaret edip Roma'ya gitme isteğini

4 "The ex-Khedive at Viana", *The Times*, 21 Aralık 1914.

5 *Last Khedive of Egypt*, s. 325; Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın Amira Sonbol'un editörlüğünde İngilizceye çevrilen anıları ilk çocukluk günlerinden İstanbul'dan ayrılışına kadar geçen süreyi kapsamaktadır.

6 *BOA*, DHEUM.7.ŞB, 2/30, B:1, 9 Teşrin-i sani 1330 (22 Kasım 1914)

belirtecek ve İttihatçılardan şikâyet edecekti⁷. Aynı dönemde Alman elçiliğiyle de irtibat halindeydi⁸. İstanbul'da ayrılan Abbas Hilmi Paşa bundan sonra Viyana'ya geçmiştir. Viyana'da bulunduğu süre zarfında bir gazeteye Osmanlı ordusunun yeterli silahı olmadığı yönünde bir beyanatta bulunduğu görülmektedir. Bu beyanatının ardından elçiliğe gelerek haberdeki ifadeleri kullanmadığını Sefir Hüseyin Hilmi Bey'e söylemiştir⁹. Savaş ekibine yakın olabilmiş, Mısır'ın eski yönetişinin bu sözleri savaşın psikolojik yönünün ne denli önemli olduğu göz önüne alındığında bu açıdan çok sıkıntılıdır. Hidiv'in Avrupa'ya ilk ulaştığı günlerden itibaren birlikte hareket ettiği diğer bazı Mısırlılarla birlikte tahta yeniden geçişinin mümkün olmadığının idrakinde olarak amcasından sonra oğlu Abdülmünim'in taht hakkını temin etmeğe çalışmak olduğu anlaşılmaktadır¹⁰. Bunu temin için hem İngilizler hem de Alman ve Osmanlı tarafla iletişim haindeydi¹¹.

Savaş yıllarında Avrupa'daki Hıdiviyet mensuplarının çoğu bir yerel ajan tarafından takip ettirilmişti. Abbas Hilmi Paşa'nın da kendisinin eski kuryesi Frederic Angelino Leonard (kayıtlardan zaman zaman Leonardi) tarafından izlettirilerek hakkında İngilizlerce bilgi alındığı anlaşılmaktadır. İngilizler Leonardi vasıtasıyla Hidiv'in hareketlerini dikkatle takip etmekteydi. Buna göre Hidiv Zürih'te Savoy Hotel'de kaldığı dönemde Mısır Sarayı'nda önceden hizmetinde bulunan dört eski çalışanla bir araya gelmişti¹². Abbas Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki ile bağlantısı Dr. Leipnik isimli bir Avusturya vatandaşı muhbir aktarmıştı. Dr. Leipnik Hidiv'in ilişkilerine dair önemli detaylar öğrenmişti. Cenevre'de Ekim 1915'de Talat Bey, Hidiv Abbas Hilmi Paşa, Prens Muhammed Ali (Abbas Hilmi Paşa'nın kardeşi) ve Muhammed Ferid Bey arasında bir toplantı düzenlenecekti. Bu toplantıya kendisi de davet edilmişti. Mısır'a yapılması muhtemel bir sefere dair olacak bu toplantıya Dr. Leipnik, kendisi gidemese de eğer istenirse yerine birini gönderebileceğini bildiriyordu¹³. Abbas Hilmi'nin benzer bir konuyu görüşmek üzere İstanbul'a davet edildiğine dair de duyumlar vardı. Abbas Hilmi Paşa Mısır Sultanı amcası

7 *The National Archives*, (Bundan sonra TNA), FO, 371/1972, 76163/552, 27 Kasım 1914, R.Rodd'tan Edward Grey'e.

8 Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarında, İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, ter: Ali Benli- Macit Karagözoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2007. s. 194-194.

9 *BOA*, HR.SYS., 2348/5, B: 17, 9 Mart 1915.

10 *TNA*, FO, 371/2355, 22760/25, 26 Şubat 1915, Cenevre Konsolosluğu'ndan Grant Duff'a.

11 *TNA*, FO, 371/2355, 30791/25, 16 Mart 1915, Cenevre Konsolosluğu'ndan Edward Grey'e.

12 *TNA*, FO, 371/2355, 202249/156, 25 Mart 1915, Bern Elçiliğinden Edward Grey'e. *BOA*, DH.EUM.4.ŞB., 12/34, 12 Temmuz 1333 (12 Temmuz 1917).

13 *TNA*, FO, 371/2357, 133125/1140, 17 Eylül 1915, Howard'dan Dış İşleri Bakanlığı'na.

Hüseyin Kamil'in de gözetimindeydi¹⁴. Hidiv ile Bern elçiliği vasıtasıyla sıklıkla iletişim kuran İngiliz ve Alman tarafı gibi Osmanlı sefiri de iletişim halindeydi¹⁵. Hidiv Abbas Hilmi Paşa Avrupa'ya gittikten sonra İngiltere Hidiv'den Mısır'daki hükümler haklarından vazgeçtiğini bildiren bir feragatname almak için girişinde bulunulmuştu¹⁶.

Kahire'deki İngiliz temsilcisinin tavsiyeleri önemliydi. Bu tavsiyeler üzerine Muhammed Yeğen Paşa'ya İngiltere için vize verilmişse de Mısır için bu izin verilmedi. Ayrıca Muhammed Yeğen'in ülkeden ayrılış tarihi ve limanını bildirmesi Bern Elçisi'nden isteniyordu¹⁷. Anlaşılan o ki Hidiv gibi çevresindeki kişilerde sıkı baskı altında tutuluyordu. Diğer taraftan tarafsız ülke konumundaki İsviçre'deki durum istihbarat toplamanın kolaylığı yanında hemen tüm muharip ve tarafsız devlet elçilerinin ve ajanlarının birbirini de izlemesine imkân sağlıyordu. Öyle ki Bern Elçisi Hidiv'in kendisiyle görüşmek istediğini ancak onu görmesinin oldukça zor olduğunu zira İsviçre ve Alman yetkililerin kendisini izlediğini belirtiyordu¹⁸. Ancak Hidiv'den gelen bu son görüşme talebi, McMahan tarafından Hidiv'in Türkler ve Almanlar tarafından yalnız bırakılmasından ve parasal sıkıntı içerisinde bulunmasından ötürü İngiltere ile bir yakınlaşma çabası olarak yorumlanıyordu. Daha evvelki fikrini yineliyor ve bunun bir fırsat olarak kullanılmasının ve Hidiv'e gerekirse emekli maaşı tarzı bir şeyler ödenerek kendi ağzından ve yazılı bir metinle Hidivlik haklarından feragati anlamına gelecek bir belgenin koparılmasının oldukça yerinde olacağını bildiriyordu¹⁹. Anlaşılan o ki, Hidiv'e yönelik atılacak adımlarda Kahire'nin direktifleri oldukça etkiliydi. Buna göre Bern Elçiliği'ne Hidiv'den gelecek bir görüşme teklifini reddetmemesini ancak İngiliz ve Mısır Hükümeti'ni zor durumda bırakacak adımların habersiz atılmaması bildirilmişti²⁰. Zira Hidiv'den gelen her teklif ve atılan her adım önce Kahire ile tartışılıyor ve ardından da Bern Sefiri'ne bilgi veriliyordu.

Bu direktifler doğrultusunda Hidiv Abbas Hilmi Paşa ile İngiliz elçisi arasında bir görüşme yapılmıştı. Bu görüşmede Hidiv uzun uzun konuşmuş ve birçok konudan

- 14 *TNA*, FO, 371/2357, 151970/616, 16 Ekim 1915, McMahan'dan Dış İşleri Bakanlığı'na.
- 15 Donald McKale, "Influence Without Power: The Last Khedive of Egypt and the Great Powers, 1914–1918", *Middle Eastern Studies*, Vol: 33, No: 1, 1 January 1997, pp. 20–39.
- 16 *TNA*, FO, 371/2357, 177830/15/737, 30 Kasım 1915, McMahan'dan Dış İşleri Bakanlığı'na.
- 17 *TNA*, FO, 371/2357, 181718/715, 6 Aralık 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.
- 18 *TNA*, FO, 371/2357, 186123/numarasız, 7 Aralık 1915, Grant-Duff'dan A.Nicolsan'a.
- 19 *TNA*, FO, 371/2357, 181718/762, 11 Aralık 1915, McMahan'dan Dış İşleri Bakanlığı'na.
- 20 *TNA*, FO, 371/2357, 189454/15/747, 13 Aralık 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.

bahsetmişti İngilizlere şimdiye kadar iki taraf (kendisi ve İngiltere) arasında karşılıklı hatalar yapıldığını ancak bunların telafi edilebileceğini söylemişti. 1914 yazında İstanbul'da silahlı saldırıya uğradığında yüzünden ciddi şekilde yaralanmasına rağmen İngiliz elçisi tarafından ziyaret edilmemesine sitem etmişti. Hidiv'e İngiliz temsilcisi McMahon'dan gelen direktifteki gibi açık bir şekilde Mısır'daki yeni Sultanın haklarını tanıyıp tanımayacağı sorulduğunda, muğlak cevaplar vermişti. Hidiv ayrıca İngiliz elçisine Suriye ve Arabistan'da planlanacak bir isyana İngiltere lehine geniş destek verebileceğinin işaretini vermişti. Elçi Hidiv'in, bu bölgenin hükümdarlığında gözü olduğunu düşünmüştü. Sonraları Osmanlılar Suriye ve Arabistan krallığı için onu düşündüklerinde bu fikre de çok sıcak bakacaktı. Elçinin raporunda son cümlelerine Hidivi o güne kadar tanıdığı diğer Doğululardan daha fazla güvenilmez bulması yansımıştı²¹. Grant Duff'un verdiği bu bilgilerden açık bir feragatname vermeyeceği sonucu çıkarılan Hidiv ve çevresindekilerle biraz daha yakınlık kurulması Türkler ve Almanlar ile barışmasının sonuna kadar ertelenmesi için gerekenin yapılması hatta Arap isyanında desteğini sağlamak için cesaretlendirilmesini ancak ileriye dönük açık bir söz verilmemesi sıkı sıkı tembihleniyordu²². Elbette Dış İşleri'nden Bern'e verilen emirlerin hepsi Kahire'deki Yüksek Komiser McMahon'a gönderilen görüşme raporuna dair verdiği talimatlar çerçevesindeydi²³. Hatta elçi bir diğer telgrafında kendisiyle görüşmek isteyen Hidiv'in bu isteğini, kendisine bu yönde bir talimat verilmediğini söyleyerek reddetmişti²⁴.

Ancak öyle anlaşılıyor ki Almanların da Hidiv ile bağları kopmuş değildi²⁵. Öyle ki Hidiv'in avukatı gelerek German Centrum Party /Alman Merkezi Partisi üyesi Erzberg'in Hidivle görüşmek için bıraktığı kâğıdı İngiliz elçisine göstermişti²⁶. Hidiv'in Almanlar ile ilişkileri tamamıyla kopardığını ve tahttan çekilmek ile ilgili görüşmek istemesine dair bir notu İngiliz elçiliğine bırakması ise avukatının ziyaretinden birkaç gün sonra olacaktı²⁷. Bu konuda Bern Elçisi'ne Hidiv'in daha fazla adım atması için sonuna kadar beklemesi salık veriliyordu²⁸.

21 *TNA*, FO, 371/2357, 186626/611, 22 Aralık 1915, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

22 *TNA*, FO, 371/2357, 196226/15/5,3 Ocak 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.

23 *TNA*, FO, 371/2357, 196226/15/6,3 Ocak 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

24 *TNA*, FO, 371/2668, 2173/10, 5 Ocak 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

25 *TNA*, FO, 371/2668, 6510/33, 11 Ocak 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

26 *TNA*, FO, 371/2668, 8652/5, 14 Ocak 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

27 *TNA*, FO, 371/2668, 14180/83, 11 Ocak 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

28 *TNA*, FO, 371/2668, 22561/103, 7 Şubat 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.

Hidiv Avrupa'da bulunduğu dönemde de Türklerin baskısı ve belki de biraz da tehditlerinden mustarıptı. Parodi, Türklerin Hidivi Çubuklu'daki kasrını Müttefikler ile Osmanlı aleyhine bir yakınlaşmaya girerse yıkmakla tehdit ettiklerini bildirmişti²⁹. Bilindiği üzere söz konusu kasrı Abbas Hilmi Paşa 1907 yılında İtalyan mimar Delfo Seminati'ye yaptırmıştı. Bern Abbas Hilmi Paşa ve diğer Türk, Mısırlı gruplar tarafından sürekli istihbarat toplanan bir merkezdi. Dr. Parodi'nin bu konuda ne denli kritik bir isim olduğu Türk istihbaratı tarafından da belirlenmişti. Hatta onun Talat Paşa'ya bir suikast girişiminin planlayıcılarından birisi olabileceği üzerinde dahi durulmuştu³⁰. Buradan hareketle, İngiltere'nin Hidiv ile ilgili edindiği istihbaratta önemli rol oynayan Parodi hakkında bu denli istihbarata sahip olan İstanbul'un Hidiv'in ahvalini bilmemesi mümkün görünmemektedir. Hidiv'in Türkler tarafından tehdit edildiği bilgisi bu nedenle önemlidir. Zaten Türk tarafı Abbas Hilmi Paşa'ya karşı çok temkinliydi. Onun İngilizler tarafından bir Arap isyanı içerisinde simge bir isim olarak öne çıkarılmasından çekiniyorlardı. Bu nedenle sınırlardaki geçişlerde hareketliliği kontrol altında tutmaya çalışacaklardı³¹.

Abbas Hilmi Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu süre içerisinde Müttefiklerle ve Türk-Almanlar ile ilişkileri tek bir düzlemde ilerlemedi. Kuttü'l Ammare zaferine rastgelen günlerde Almanlarla ve Osmanlı yetkilileriyle iletişim halindeydi³². İlginç biçimde İngilizler Abbas Hilmi'nin tavırlarını bu dönemde kendilerine karşı mesafeli görüyorlardı. Onlara göre de bu tavrın ardında Kut zaferi ve Almanlardan Hidiv'in para alması bulunuyordu³³. Hidiv'in tavrı ona ve çevresine karşı İngilizlerin bazı adımlar atmasına neden olacaktı. İlk önce yakınındaki isimlerden Muhammed Yeğen Paşa tutuklanacaktı³⁴. İsviçre'deki bu tutuklama Osmanlı elçisi Fuad Selim Bey tarafından kısa süreli bir olay olarak yazılmıştı. Yine onun öngörüsüne göre Almanların İsviçre hükümeti nezdinde girişimleriyle serbest bırakılmıştı. Gerçekten de İngilizler onun Avusturya lehine casusluk yaptığını gösteren telgraflara rağmen serbest bırakıldığını düşünüyor ve bunu Alman baskısına bağlıyorlardı³⁵.

29 *TNA*, FO, 371/2668, 45471/192, 9 Mart 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

30 *BOA*, DH.EUM.1.ŞB., 7/20, B: 1-13.

31 *BOA*, DH.EUM.4.ŞB., 4/52, B:1, 19 Kanun-ı sani 1331 (1 Şubat 1916).

32 *BOA*, DH. EUM.4.ŞB, 7/17, B: 1-3, 2 Haziran- 7 Temmuz 1332 (15 Haziran-20 Temmuz 1916)

33 *TNA*, FO, 371/2668, 93019/193, 10 Mayıs 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

34 *TNA*, FO, 371/2668, 219777/698, 2 Kasım 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

35 *TNA*, FO, 371/2668, 232616/16/745, 19 Kasım 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

Hidivin İngilizler karşısında tavrında cephedeki gelişmeler etkili olmuşsa da özellikle Sultanlık haklarından feragat meselesi çok daha fazla belirleyici olmuştur. Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın İngilizler tarafından Hıdivlikten tard edilmesi Mısır'da açık bir muhalefetle karşılaşmamıştı. Yine de Abbas Hilmi Paşa İngiliz karşıtı bir Mısır ayaklanması vuku bulursa lider bir konuma gelebilir, kitleleri ajite edebilirdi. Böyle bir durum İngilizler açısından kontrolün kaybedilmesi anlamına gelebilirdi. Bu ihtimaller karşısında Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır'daki mülkleri ve hükümler hakları ile ilgili hukuki düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Bu iki durum birbiriyle bağlantılıydı. Zira Hidiv'in Mısır'daki malları mahkeme kararı ile alacaklılar tarafından icraya verilmişti. Alacaklılara yapılacak ödemelerden sonra kalan tutar Hidiv'e verilecekti. Annesinin vakfettiği malları tasarruf edecekti. Karşılığında Abbas Hilmi Paşa amcası lehine açık bir feragat imzalayacaktı. Ancak amcasının sultanlığından sonrası için İngiliz tarafı ile fikir ayrılığı içerisindeydi. Zira Hidiv oğlunun tahta amcasının ardından geçmesini istiyordu³⁶. İngiliz yetkililer Hidiv'e öylesine bir metin imzalatmak istiyorlardı ki hiçbir açık nokta kalmamalıydı³⁷. Ancak bu feragat metni üzerinde İngilizlerle Montreux yakınlarında Clarens'te görüşen Hidiv buradan Bern'e geçmişti. Bu seyahatin sebebi İngilizlerin Hidiv ile yürüttüğü görüşmeleri durdurmalarına neden olacaktı. Bu kısa süreli gelişmeler İngilizlerle Hidiv arasındaki görüşmelerde bir kesinti değildi. Bern büyükelçisi Fuad Selim Bey Hariciye Nezareti'ne aldığı istihbaratı gizli notuyla iletirken Hidiv'in ikili oynadığını ayrıntılı biçimde yazmış ve gelişmeleri çok yakından izlediğini hissettirecek ayrıntılara yer vermişti³⁸. Ancak savaş şartlarında Osmanlı merkezi hiçbir tarafa kesin bir tutum takınmayı uygun bulmuyordu. Elçiyeye Hidiv'in idare edilmesi bildiriliyordu³⁹.

Abbas Hilmi Paşa'nın İngilizlerle diyalogunda oğlu Abdülmünim'in tahttaki haklarını elde etme isteği yanında 20 yaşına gelen oğlu Abdülmünim de bireysel girişimlerde bulunacak ve tahta Hüseyin Kamil'den sonra geçişi için onay almaya çalışacaktı⁴⁰. Osmanlı tarafı bu gelişmeleri duyum aldığı anda olayların gerçekliğine çok yakın biçimde okumuştur. Hatta İngiliz kayıtlarında göze çarpmayan detaylar

36 *TNA*, FO, 371/2672, 96750/378, 21 Mayıs 1916, McMahon'dan Dış İşleri Bakanlığı'na; *TNA*, FO, 371/2672, 1249355/807, 10 Aralık 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

37 *TNA*, FO, 371/2672, 252771/822, 14 Aralık 1916, Bern Elçiliği'nden Dış İşleri Bakanlığı'na.

38 *Aynı Dosya*, B: 2, 11 Kanun-ı evvel (Aralık) 1916.

39 *Aynı Dosya*, B: 5.

40 *TNA*, FO, 371/2930, 31937/79, 6 Şubat 1917, Bern Elçiliğinden J. Balfour'a, *TNA*, FO, 371/2930, 51394/158, 4 Mart 1917, Lord Acton'dan J. Balfour'a. *TNA*, FO, 371/2930, 65656/194, 23 Mart 1917, Bern Elçiliğinden J. Balfour'a.

Osmanlı sefirinin yorumları arasındaydı. Buna göre Abdülmünim'in taht için düşünüldüğüne Abbas Hilmi'nin resmen feragat etmemesinin de Hüseyin Kamil'in sultanlık unvanını zayıflatığı şeklinde yorumlanıyordu⁴¹. Hatta Abdülmünim'in gerekli teminatlar verilirse İngilizlerden ayrılıp İstanbul'a gelebileceği de düşünülmüyordu⁴². Savaşın devamı süresince Abbas Hilmi Paşa İngiltere ile Osmanlı arasında kalmaktan çekinmiştir. Bunu çeşitli görüşmelerinde İngiliz yetkililere açıkça söylemiş ve İngiltere ile bir çözüme ulaşamadığı süreçte Osmanlı yönetimine sırtını dönmek istemediğini belirtmiştir⁴³. Açıkçası İngilizler de Hidiv'i ellerinde tutmaları gerektiği konusunu önemsiyorlardı. Onlarca yazışma arasında Hidiv'in küstürülmemesine gerekçe olarak onun yerini "Ömer Tosun" gibi bir ismin doldurmasından duyulan çekince dikkat çekiyordu⁴⁴. Bu çekinceler onun tahttan feragatiyle ilgili sürecin çok tiz bir metne aktarılmasını beraberinde getirdiği söylenebilir. Tahttaki hakkından vazgeçmesinin "*tahttan çekilme-abdication*" şeklinde betimlenmesinin bazı itirazlara neden olabileceğinden "*tüm haklardan vazgeçme- renunciation of all claims*" biçiminde değiştirilmesi gerektiğine dahi değinilmişti⁴⁵. Küçük görünen değişiklikler uzun yazışmalar ve görüşmelerle belirlenebiliyordu. Osmanlı hakimiyetinde oldukça özerk yetkileriyle neredeyse bağımsız bir yönetimin başı gibi olan Abbas Hilmi Paşa kendisine imzalatılmak istenen metindeki "*Aleni olarak amcam Hüseyin Kamil'i Mısır Sultanı olarak tanıyorum*" cümlesini "*gurur kırıcı*" olarak görüyordu. Metin üzerinde kelime kelime pazarlık bir süre devam edecekti⁴⁶. Hatta Hidiv'in amcasının ismini belirtmeden yapılacak bir feragatin yoruma açık kalması gerekçesiyle gerekirse görüşmelerin kesilmesi talimatı İngiliz diplomatlara verilecekti⁴⁷. Bu görüşmeler devam ederken Hidiv'in İstanbul'a gitmek üzere hazırlık içerisinde olduğu haberi İngiliz makamlarına ulaşacaktı. İngilizler Hidiv'in İstanbul'a gitmesini istemiyorlarsa da engellemek adına bir adımda atmadılar. İstanbul'a gelmek istemesinde burada yaşanan siyasal değişim önemli bir yer tutmaktaydı. Zira Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın sorunlar yaşadığı Mısır Hidiviyet ailesinden Sadrazam Said Halim Paşa'nın yerine Talat

41 BOA, HR.SYS., 2349/29, B:6, 16 Şubat 1917.

42 *Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi* (Bundan sonra ATASE), K: 1868, D: 174, F: 1, B: 36, tarihsiz.

43 TNA, FO, 371/2930, 26403/57, 2 Şubat 1917, J. Bern Elçiliğinden J. Balfour'a.

44 TNA, FO, 371/2930, 98985/numarasız, 10 Mayıs 1917, Lord Acton'dan Graham'a mektup.

45 TNA, FO, 371/2930, 98985/numarasız, 29 Mayıs 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Lord Acton'a.

46 TNA, FO, 371/2930, 132073/546, 4 Temmuz 1917, H. Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

47 TNA, FO, 371/2930, 133434/709, 6 Temmuz 1917, Reginald Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

Paşa sadrazam olmuştu⁴⁸. İngilizler başka bir iddiayı da duymuşlardı. Buna göre İstanbul'un Suriye'de oluşturmayı planladığı bir “*özerk Suriye Krallığı- Vice Royalty*” için Abbas Hilmi Paşa'nın ismi geçiyordu⁴⁹. Bir diğer duyumsa Türklerin Arapların gönlünü almak için Abbas Hilmi'yi getirtip Hicaz'daki isyancılarla uzlaşmada kullanmaya çalışacakları yönündeydi⁵⁰. Daha romantik olan nedene göre Abbas Hilmi bir İslam toprağında son nefesini vermek isteği için İstanbul'a gitmek istiyordu⁵¹. Hidiv'in gerçekte İngilizlerle yaptığı görüşmelerin olumsuz sonuçlanması ihtimalini göz önüne aldığı bu nedenle kendisinin ve oğlunun haklarını korumak adına İstanbul ile iletişime geçtiğini Bern sefiri Fuad Selim Bey yazıyordu. Öncelikle adamı Şefik Bey'i İstanbul'a gönderecek ve temayül yoklatacağı. Bu durum öylesine garipti ki Dışişleri ile sefaret arasında neden Şefik Bey'e vize verildiğini soran yazışmalarda bunun arzu edilmediği anlaşılıyordu⁵². 1917 yazına ait pek çok yazışmada Hidivin Almanlarla kamuya açık bir yemekte bulunması⁵³, Hidive güven olmadığını düşündürecek derecede sıkı denetimlerle ona gönderilecek postaların kontrolden geçirilmesine dair tedbirler zikrediliyordu⁵⁴. Almanlarla yakınlaşmasının Mısır'daki mallarının İngilizlerce haczedilmesi durumunda kendisine alternatif yaratmak olduğu düşünülmüştü⁵⁵. Tüm tarafların sıkı takibinde olan Hidiv'in İstanbul'a gideceği yönündeki duyular söylentiden ibaret değildi. Hidiv 5 Ekim'de İstanbul'a gitmek üzere Zürih'i terk edecekti⁵⁶. İstanbul'a gelişinin bir davet ile olduğunu düşündüren kayıt ise onun seyahat giderinin Şark Demiryolu Şirketi'ne Osmanlı Devleti tarafından ödenmesi kararıydı⁵⁷. İstanbul'a gelişinin ardından da hem kendisi hem de maiyetinin sürekli takip altında tutulduğu anlaşılmaktadır. Hatta Hidiv'

48 TNA, FO, 371/2930, 146269/447, 12 Temmuz 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

49 TNA, FO, 371/2930, 136581/550, 7 Temmuz 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

50 TNA, FO, 371/2930, 147997/464, 18 Temmuz 1917, H.Rumbold'dan A.j. Balfour'a.

51 TNA, FO, 371/2930, 141352/582, 18 Temmuz 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

52 BOA, DH.EUM.SSM., 11/2B, 27 Mayıs 1333 (27 Mayıs 1917).

53 “Hidive Ziyafet”, *Sabah*, 27 Temmuz 1917.

54 BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 19, 8 Haziran 1917.

55 TNA, FO, 371/2930, 178115/558, 1 Eylül 1917, H.Rumbold'dan A.j. Balfour'a.

56 TNA, FO, 371/2930, 193504/925, 7 Ekim 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

57 BOA, MV, 209/81, 17 Teşrin-i evvel 1333 (17 Ekim 1917), Hatta mesele Karargâh-ı Umumi ile Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye şubesi arasında uzun yazışmalara konu olmuş yapılan hesaplamalar sonucunda Alman Sahra Demiryolları Müdüriyetine ödenmesi gerekli miktarın 1659.20 Mark olduğu tespit edilmiştir. Ancak miktarın ödenmesi hakkında yazışmalar 26 Nisan 1918 tarihi itibarıyla devam etmektedir. Bu konu hakkında yazışmalar için bkz: *ATASE*, K: 985, D: 1, F: 1-13, 26.9.1333- 26 Nisan 1334, (26 Kasım 1917- 26 Nisan 1918)

in İstanbul'da hayatını güvende hissetmediği de biliniyordu⁵⁸.1917'den sonra Osmanlı merkezinin Türkçü söylemlerinin güçlenmesi ve İngilizlerin Mısır'da artık Türkleri bir tehdit olarak görmemesi nedeniyle Hidiv'in Türklerle olan diyalogu zayıflayacaktı⁵⁹. Beraberindeki casuslar Hidiv'in İstanbul ile bağıını canlı tutmak için çaba sarfediyorlardı⁶⁰. Ancak savaşın seyri Hidiv'in uzun yazışmalara konu olan varlığı ve durumunu pasiften aktif hale getirmesini engellemiş ve Hidiv ne kendisi ne de oğlu için umduğunu bulamamıştı. Öyle ki Sultan Hüseyin Kamil'in ölümünden sonra İngilizler ince tetkiklerden sonra Prens Fuad'ı tahtın yeni varisi olarak seçecekti.

Diğer Üyelerin Faaliyetleri

Hidiviyet ailesinin Abbas Hilmi Paşa kadar ismi üst sıralarda olmayan üyeleri arasında da savaş yıllarında mobilizasyon oldukça fazlaydı. Savaşın başından itibaren, daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden evvel, çeşitli İngiliz birimleri arasında yapılan yazışmalara ismi takılan kişi Ömer Tosun Paşa (8 Eylül 1872-26 Ocak 1944) idi. Ömer Tosun Paşa Mehmet Ali Paşa'nın torunlarından birisiydi, Osmanlı sadrazamı Said Halim Paşa'nın kayınbiraderi idi⁶¹. Savaş Avrupa'da başladığında Marsilya'da olan Ömer Tosun Paşa, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Fransa Hükümeti tarafından tutuklanmıştı. Balkan Harpleri sırasında Osmanlı harbine destek olmak için para toplamış, otomobil bağışlamış birisiydi. Mısır'daki Türk destekçileri içerisinde ismi en önde gelenlerdendi. Vezirlik rütbesi ile taltif edilmesi düşünülmüştü. Abbas Hilmi Paşa'nın öfkesini çekmemek için bunu nazikçe geri çevirmişti⁶².

Bu konuda Osmanlı Devleti'nin savaşa girmediği dönemde başlayan süreç önce diplomatik bir krize ardından da dış politika ilişkilerinde bir müzakere, tutuklu değişimi konusuna dönüşecekti⁶³. Her ne kadar süreç aile içi bir meselenin halli gibi görünse de aslında konu daha siyasiydi. Mısır Yüksek Komiser vekili Cheetham, Ömer Tosun'dan bahsederken "Pan İslamist görüşe sahip ve ajitatör" ifadesini kullanıyordu. Ömer Tosun'un serbest bırakılması için girişimde bulunan tek kişi

58 ATASE, K: 1868, D: 174, F: 1, B: 36, tarihsiz.

59 BOA, DHEUM.1.ŞB, 8/24, B:7, 30 Teşrin-i evvel 1333 (30 Ekim 1917).

60 BOA, DHEUM.1.ŞB, 8/24, B:14, 7 Teşrin-i sani 1333 (7 Kasım 1917).

61 Douglas Scott Brookes, *The Concubine, The Princess and the Teacher. Voices from the Ottoman Harem*, University of Texas Press, Austin 2008, s. 278.

62 BOA, İMTZ. (05) 34/2003, B: 1-4, 25 Teşrin-i evvel 1328 (7 Kasım 1912).

63 TN4, FO, 371/1970, 45692/676, 3 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

Said Halim Paşa değildi. Abbas Hilmi Paşa'nın yerine sultan olan Hüseyin Kamil de serbest bırakılması için girişimde bulunmuştu. Hıdiviyet ailesinin girişimleri hem İstanbul'da hem de Kahire'deki İngiliz yetkililer tarafından İngiliz dış ilişkileri ile yazışma yapılmasına neden olmuştu. Onun tutulmasının hem Mısır'ın İngiltere'yle ilişkileri açısından hem de henüz savaşa girmemiş olan Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya doğru kaymasında etkili olmasından korkuluyordu⁶⁴. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Ömer Tosun'un serbest bırakılmasına karşılık Hudeyde'deki İngiliz ve Fransız konsolosluk çalışanlarını gözaltına almıştı. Ömer Tosun'un serbest bırakılması için girişimleri netice vermiş ve Ömer Tosun Paşa serbest bırakılmıştı. Hüseyin Kamil'in 1917 yılında vefatının ardından ismi Sultan olarak atanması muhtemel isimler arasında geçmişti⁶⁵. Mısırlı prensler içerisinde ismi Pan İslamik eğilimlerle hep anılacaktı. Ömer Tosun örneğinde de görüldüğü üzere Osmanlı'nın Mısırlı sivil seçkinlerinden birisi olarak savaşın başında İngiliz konsoloslarının tutuklanması gibi etkili bir hamlenin yapılmasına neden olabilecek etkiye sahipti. Aslında imparatorluk seçkinleri içerisinde Ömer Tosun savaş öncesi ve sonrasındaki faaliyetleriyle bunu en fazla hak eden isimlerden birisiydi.

Ancak Hıdiviyet prensleri içerisinde Tosun ailesi mensupları hep Pan İslamik eğilimde değildi. Kardeşi Cemil Tosun (1874-1933) savaşın başında bir İngiliz görevli yaptığı görüşmede İngilizlerle uyumlu olacağından söz etmiş ve Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin başına gelmiş bir talihsizlik olduğunu söylemişti. Hatta abisi Ömer Tosun'un Marsilya'da tutuklanması sırasında İngiliz yetkililere dilekçe vererek İngiltere ile ilişkilerinde onlara hizmet etmek amacı taşıdığını bildirmişti⁶⁶. Avrupa'da bulunduğu süreçte Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın İngilizlerle ilişkilerinde aracılık yapmak gibi girişimleri olmuştu. Belgelere yansıdığı kadarıyla Fransa'ya ve müttefikleri topraklarına serbest seyahat için girişimde bulunmuştu. Bu girişimi Osmanlı merkezi idaresine bildirildiğinde Talat Paşa Cemil Tosun ve dilekçedeki bir diğer imzamanın sahibi olan Yusuf Sadık Paşa'nın dikkatle izlenmesini istemişti⁶⁷. Mısırlı prenslerin pek çoğu gibi Cemil Tosun da Osmanlı-Mısır pasaportu taşıyordu. Bu durum kendisinin İsviçre'de gözaltına alınmasına neden olmuştu. Cemil Tosun, Ömer Tosun'dan çok farklıydı. İngiliz yönetim birimlerine sonuna kadar itaat etmiş durumdaydı. 1917 yılında İngiltere'nin Cenevre Konsolosluğuna İngiltere'nin Mısır'da kurduğu yönetim şekline bağlı olduğunu bildiren açık bir

64 *TNA*, FO, 371/1970, 64010/1063, 27 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

65 *TNA*, FO, 371/2930, 73973/53, 23 Mayıs 1915, McMahon'dan Edward Grey'e.

66 *TNA*, FO, 371/2671, 13867/numarasız, 18 Ocak 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

67 *BOA*, HR.SYS, 2349/29, B: 7, 17 Mart 1333 (17 Mart 1917).

taahhüt vermişti⁶⁸. Mısır'daki mallarının tasavvuru savaş sırasında kısıtlanmış olan Cemil Tosun'un verdiği bu taahhüt karşılığında Hidiviyet mensuplarına verilen meblağdan faydalanmak istiyordu. Ancak İngilizlerin atadığı Hüseyin Kamil'in 1917'de vefatının ardından sultan ilan edilen I. Fuad bu isteğin karşılanamayacağını İngiliz makamlarına bildirmişti. Onun Avrupa'da yaşayan Mısırlılara karşı tavrı daha sertti⁶⁹. Cemil Tosun'un İngilizlere yakınlığı bilinmekteydi. Hatta Mısır'daki milliyetçi kanadın önde gelen isimlerinden Muhammed Ferid hatıralarında kendisinden İngiliz casusu olarak söz etmekteydi⁷⁰. İmparatorluğun tebaası olan Mısırlılar içerisinde İngilizlerle ilişkileri çok olanlar içerisinde Cemil Tosun gibi isimlerin faaliyetleri özellikle önemliydi. Zira bir dönem Şura-yı Devlet azalığı yapmış böylesi bir ismin İngilizler için "Türkiye'de Savaş" başlığı taşıyan bir memorandum yazdığı anlaşılmaktadır⁷¹. Avrupa'daki Mısırlıların ve aslında diğer muhasım devlet tebaasından pek çok kişinin bulunduğu yer tarafsız ülkelerin belli başlı şehirleriydi. Özellikle İsviçre'nin Bern şehri tüm tarafların bir arada olduğu ve tam anlamıyla bir istihbarat toplama merkeziydi, öyle ki burada tüm tarafların ajanları vardı. Bu ajanlardan en dikkat çekenini ise yazışmalara ismi sıklıkla yansıyan Parodi idi. Tam adı Dr. Humbert Denis Parodi (1878-1953)⁷² olan İngiliz gönüllü ajanı İsviçre ve Fransız ailevi kökenlerine sahipti. Savaştan önce Kahire'deki Eğitim Bakanlığı'nda genel müfettiş olarak görev yapmıştı. Savaş patlak verdiğinde İsviçre'deki Mısırlı öğrenci topluluğu müfettişi olarak görev yapıyordu ve bu dönemde İngiltere'nin İsviçre büyükelçisi olan Grant

68 *TNA*, FO, 371/2931, 86511/271, 16 Nisan 1916. Bu resmi belge Bern'den Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmişti. Müttefik destekçisi olduğunu Bern Sefaretini ziyaretinde açık şekilde ifade etmişti. Ancak bu yazıyla belgelemiştir. Bern Sefirinin Memorandum haline getirdiği fikirleri hakkında Bkz: *TNA*, FO, 371/2671, 13867/numarasız, 18 Ocak 1916, Bern Sefareti'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

69 *Aynı Dosya*.

70 Muhammed Ferid, *a.g.e.*, s. 259, 517.

71 "Türkiye ve Savaş" başlığı taşıyan ve Cemil Tosun tarafından yazıldığını anladığımız ancak ne yazık ki klasörün devamında mektubu göremediğimiz bir kayıt için bkz: *TNA*, FO, 371/2485, 34675/15, 27 Mart 1915.

72 Bu isim Mısırlılar hakkında istihbarat toplayan Batılılar arasında ismi sıklıkla görülen birisidir. Cenevre doğumlu olan Parodi 18 yaşında babasını kaybettikten sonra Mısır hükümetinin teknik eleman ihtiyacı ile ilgili ihtiyacına binaen kendisine yaptığı teklifi kabul etmiştir. Burada 1914'de I.Dünya Savaşı patlak verene kadar kalacaktır. Kimya alanında doktorası olan Parodi savaş başladıktan sonra Parodi ülkesine döndü. General Kamu eğitim Genel Müfettişi gibi bir göreve getirildi. Mısır hükümeti onu Cenevre'deki Mısır eğitim yöneticiliğine getirdi. "Humbert-Denis Parodi", *Verhandlungen der Schweizerischen Naturforschenden Gesellschaft*, 133 (1950), s. 351-353.

Duff'a gönüllü olarak bilgi sağlamak üzere başvurmuştu⁷³. Bu anlamda Parodi'nin verdiği bilgiler önemliydi ve Parodi Cemil Tosun'un Cenevre'de Genç Mısırlılar ve Genç Türkler Cemiyeti'nde çokça zaman geçirdiğini bildirmişti⁷⁴. Türklerin İngilizlerle ayrı bir mütareke imzalaması girişimlerine de aracılık ettiğine dair Cenevre Başşehbenderliğinden merkeze bilgi verilmişti⁷⁵. Savaşın sonuna kadar Mısır'daki haklarını koruyabilmek için İngiliz makamlarını ziyaret etti⁷⁶.

Mısırlı prenslerden Avrupa'da faaliyetleri takip edilen bir diğeri Aziz Hasan idi. Hidiv İsmail'in torunlarından olan Prens Aziz Hasan Osmanlı Devleti savaşa girmeden evvel Hidivin de İstanbul'da olduğu 1914 yazında İstanbul'da Hidiv Abbas Hilmi Paşa ile görüşmüştü. Bu görüşmenin ardından Hidiv'in nasıl bir hareket tarzı benimseyebileceğine dair görüşlerini Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Cheetham ile paylaşmıştı⁷⁷. İngiliz bölgesel yetkililerinin eline geçen başka bilgiler ise Aziz Hasan hakkında daha fazla kafa karışıklığına neden olacak türdendi. Zira Prens'in Mısır'da Osmanlı Devleti lehine yer altı faaliyetleri yürüttüğü ve Türklerin Mısır'a yakın zamanda dönecekleri propagandasını yaptıklarını söylediğine dair bilgi alınmıştı⁷⁸. Bilindiği üzere bu söylem Türklerin Mısır'a yönelik propaganda faaliyetlerinde oldukça sık kullandıkları bir söylemdi. Gerçekten de Türkler lehine çalıştıkları düşünülen Prens Aziz Hasan ve Hidiviyet prenslerinden Prens Muhammet Ali 1914 Aralık ayında Mısır'daki İngiliz genel kumandanı General Maxwell tarafından ülkeyi terk ederek Viyana'ya gitmeleri istenmişti⁷⁹. Bunun ardından Prens Aziz Hasan'ın Roma'ya geçtiği anlaşılmaktadır. Ancak bu durumdan memnun değildir. Memnuniyetsizliğini Roma'daki İngiliz elçisi R. Rodd'a bildiren Aziz Hasan kendisinin eski bir Osmanlı subayı olmasından ötürü İtalya savaşa girmesi halinde tutuklanabileceğinden Roma'dan ayrılmak

73 Jonathan Scheneer, *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict*, Bloomsbury pub., London, Berlin, New York, Sydney, 2011, s.255. Parodi burada bulunduğu sürece sadece Mısırlı öğrencilerle ya da Türklerle ilgili bilgi sağlamamıştı. Diğer pek çok konuda da mesela Nisan 1916'da İsviçreli Sosyalistlerin Alman otoriteleri ile iletişim halinde olduğunu öğrenmişti ve rapor etmişti. İngiliz makamları Parodi'yi sağladığı istihbarat nedeniyle oldukça önemsiyordu. Grant Duff'dan sonra Bern elçisi olarak aranan Reginald Rumbold dış görünüş olarak Parodi'nin Türklere yahut Mısırlılara benzediğinde değişiyordu. Doğularla ilgili her şeyi bilen, Doğulara benzeyen ama Doğulu olmayan birisi olarak değerlendiriliyordu. s. 255.

74 *TNA*, FO, 141/475/2, 2010-2, 12 Şubat 1915, Bern Elçiliği'nden McMahon'a.

75 *BOA*, HR.SYS., 2106/19, 20 Ocak 1917.

76 *TNA*, FO, 141/475/2, 2010-19, 2 Şubat 1918, Bern Elçiliği'nden Wingate'e.

77 *TNA*, FO, 371/1970, 43976/110, 28 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

78 *TNA*, FO, 371/1970, 64010/225, 28 Ekim 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

79 *TNA*, FO, 141/484/1, 219, 28 Aralık 1914.

istediğini bildirmiştir⁸⁰. İngiliz makamları Aziz Hasan'ın bu isteğini daha farklı okumuştur. Onlara göre Prens, İngiltere ve Osmanlı yetkilileri ile kontak halinde olabileceği bir yere girmek istediği için Roma'dan ayrılmak istemekteydi⁸¹. Roma büyükelçisi R. Rodd kendisine ikliminin de Mısır'a benzerliğini hatırlattığı İspanya'ya gitmesini önermişti⁸². Bu öneriyi reddetmemekle birlikte Roma'dan ayrılmayan Aziz Hasan ilerleyen günlerde dilini bildiği İsviçre'ye gitmek istediğini İngiliz yetkililere iletildiğinde Mısır'da Hüseyin Kamil ile durum görüşülmüştü. Sultan Hüseyin Kamil Aziz Hasan'ın İsviçre'ye gitmesinin Hıdiv Abbas Hilmi'nin etkisine girmesine yol açabileceğinden İspanya'ya gitmesinin daha doğru olacağını bildirmişti. Aziz Hasan'ın istediği £350 verilmemiş prens için £320 göndermişti⁸³. Bunun üzerine Aziz Hasan Madrid'e geçecekti. Onun da İngilizlerle görüşmeleri olacak Osmanlı savaş performansı ile ilgili bilgi/öngörülerini paylaşacaktı. İngiltere'nin Madrid büyükelçisi Hardinge ile bir öğle yemeğinde bir araya gelen Aziz Hasan ittihat ve Terakki ile olan bağından söz etmiş İttihatçıların *Abdülhamid'ten daha şiddetli bir tiranlık kurduklarını belirtmişti*⁸⁴. Bu öğle yemeğinde konuşulanlar Türklerle bağları olan bir Hidiviyet mensubunun bir İngiliz yetkiliye verdiği bilgiler açısından sıradan sayılmayacak kadar detaylıydı. Zaten Madrid elçisi de öğrendiklerini önemsemiş olmalıydı ki Londra'ya uzun bir rapor olarak sunuyordu. Zira Aziz Hasan Türk savaş performansına dair İngiliz tarafına önemli bilgiler aktarıyordu. Gooben veya Breslau batırılmasının Osmanlı'daki Alman nüfuzunu yaralayacağını düşünen Aziz Hasan elçi tarafından en çok önemsenen bilgileri Pan İslamik aktiviteler hakkında verecekti. Pan İslamik aktivitelerin İstanbul ve başında Abdülaziz Caviş'in bulunduğu Mekke'den yönetildiğini anlatmıştı. Türk tarafının savaş propagandasının temelini oluşturan Pan İslamik faaliyetler hakkında Rauf Paşa'nın Enver Paşa'nın emriyle Kabil'e gönderilmesinden⁸⁵ söz etmiştir. Yine Fas'a bir kısmı Enver Paşa ile Trablusgarp'ta birlikte mücadele etmiş olan gönüllülerden "*Türk-Alman Cihadı*"nı tebliğ etmek üzere gönderildiğini söylemişti. Fransa'nın ilgi sahasında olan Fas'ta yakın zamanda bir isyanın patlak vereceğini anlatmıştı. Aziz Hasan bu öğle yemeğinde İngiliz elçisine Türk savaş

80 *TNA*, FO, 371/2353, 215/506, 1 Ocak 1915, R. Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

81 *TNA*, FO, 371/1973, 85654/327, 22 Aralık 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

82 *TNA*, FO, 371/2353, 215/506, 1 Ocak 1915, R. Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

83 *TNA*, FO, 371/2353, 57777/171, 11 Mayıs 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

84 *TNA*, FO, 371/2353, 89391/178, 5 Temmuz 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

85 Söz konusu misyona dair bakınız: Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 18.

planlarıyla ilgili çok şeyden bahsetmişti. I. Kanal Harekâtı'nın yalnızca bir keşif harekâtı olduğunu amacın teknik konuları anlamak olduğunu söylemişti. Bu sefer esnasında Cemal Paşa ve Türkler ağır topların önemini anlamışlardı. Çöle kadar su kuyularının açılması, demiryolu yapımı gerçekleştirildikten sonra Kasım 1915 ya da Aralık 1915'te ikinci bir sefer gerçekleştirileceğini söylemişti. Madrid elçisi Prensi konuşkan ve hayalperest bulmuşsa da Fransız yetkililere Fas ile ilgili sözlerin iletilmesini de öneriyordu⁸⁶. Balkan Savaşlarında Türk ordusunda görev yapmış Türk yönetim birimlerine yakın olmuş Aziz Hasan'ın konuşmaları ağızdan kaçırılan sözler miydi, İngilizlere yakınlaşma çabasının bir sonucu muydu yoksa Türk tarafı ile yapılan bir konsensusun sonucu muydu kesin olarak belirlemek zordur. Zira söyledikleri Türk savaş planlarını belirleyenlere çok yakın olan birinin bilebileceği kadar spesifikti. Bunları İngiliz makamlarına aktarması İngilizleri teyakkuza geçirmek, yıldırım amaçlı bir Türk planının parçası da olabilirdi. Zira Aziz Hasan'ı İngilizler kendilerine ve Mısır'daki yönetime yakın görmedikleri için savaş başında Mısır'dan çıkarmışlardı. Sonuç itibarıyla İngilizler Prens ile Madrid Elçisi'nin bir ortak arkadaşı olan Mr. Hope Mere aracılığıyla hakkında istihbarat almaya devam ediyorlardı⁸⁷. Aziz Hasan'ın 1915 yazında annesinin Kahire'de vefatıyla Mısır'a gitmek istemesi üzerine yeniden diplomatik girişimlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Sultan Hüseyin Kamil'in özel ajanı Cafer Fahri Bey, beraberinde Kahire Yüksek Komiseri'nin mektubuyla Madrid'e gelmişti. Annesinin mirasından bir miktarı getiren Fahri'nin ziyareti çok daha ilginç gerekçelere de sahipti. Buna göre Cafer Fahri ona Hüseyin Kamil'in tahttan indirildiğini söyleyecek onun güvenini kazanacak ve İttihatçıların Mısır'daki faaliyetleri ile Hüseyin Kamil'e yönelik suikasta dair bilgi almaya çalışacaktı⁸⁸. Aziz Hasan'dan İngilizleri son derece şüpheye düşüren ilişkileri İttihat ve Terakki ajanlarıyla yahut Mısırlı milliyetçilerle çeşitli yollardan görüştüğüne dair duyumlar almasıyla ilgiliydi⁸⁹. Aziz Hasan Madrid'de bulunduğu süre içerisinde İngiliz elçiliğini ziyaret etmeye devam etmişti. Her görüşmesinde verdiği bilgiler de İngiliz Dış İşlerine rapor edilmişti. Bu ziyaretlerinden birinde, 1916 Aralığında, Şerif Hüseyin isyanı hakkında görüşlerini sıralamıştı. Şerif'in girişimine olumlu bakan Aziz Hasan, hilafet iddiasını "akılsızca" bir hareket olarak yorumlamıştı. Öyle anlaşılıyor ki İttihatçılarla arasında güven sorunları vardı. Mısır'a yönelik Türk girişimlerinin

86 *TNA*, FO, 371/2353, 89391/15/571, 12 Temmuz 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bertie'ye

87 *TNA*, FO, 371/2353, 89572, 21 Temmuz 1915. Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

88 *TNA*, FO, 371/2353, 114269/210, 17 Ağustos 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

89 *TNA*, FO, 371/2357, 141603/238, 25 Eylül 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

başarılı olması durumunda Mısır'daki mülkünü tasarruf edememekten korkuyordu. Ancak Almanlarla da sıkı diyalog halinde olmasından dolayı İngiliz Büyükelçisi için oldukça karmaşık bir portre çiziyordu. Hatta Almanların onu bir denizaltı ile Trablusgarp sahillerine derviş kılığında çıkarıp, İtalyan karşıtı bir kalkışmayı organize etmesini temin edebileceğinden söz etmişti. Büyükelçi bunun gerçekleşmesinin Aziz Hasan'ın şişman yapısından dolayı mümkün görmüyordu. Bu görüntü "derviş" kılığına uygun olmazdı, denizaltı seyahatine de dayanamazdı⁹⁰. Prens Aziz Hasan savaşın sonlarına kadar Madrid'de kalmıştı. İngiliz elçiliği ziyaretleri de devam etmişti. Bu ziyaretleri esnasında savaşın gidişatı hakkında görüşlerini İngiliz elçisiyle paylaşmaya devam etmiştir. Madrid'de bir Türk'ü, hastalığından dolayı evini terk edemeyen bir tanıdığını, ziyaret ettiğini söylemiştir. İstanbul'daki İttihat Terakki yönetimine karşı bir ihtilal yapıp yapılamayacağını tartıştuklarından söz etmiştir⁹¹. Aziz Hasan İkinci kanal harekâtı konusunda ve diğer Türk savaş performansı konusunda pek çok spesifik bilgiyi İngiliz makamlarıyla paylaşırken yetkili ağızlardan alınan bilgileri paylaşmış gibi görünmektedir. Söyledikleri İngiliz elçisi tarafından zaman zaman abartılı bulunmuşsa da ilgili makamlara detaylı biçimde rapor edilmiştir. Bunlar göz önüne alındığında ve savaş yıllarında ilişkilerin karmaşıklığı düşünüldüğünde Aziz Hasan'ın Türk tarafı için çalışması ihtimali de mümkündür. Bir diğer ihtimal ise Aziz Hasan'ın Türk istihbaratı tarafından kendisinin de farkında olmadan kullanılmış olmasıdır. Türklerin Mısır'a yapacakları seferin her an gerçekleştirilebileceğine dair şayiaların "eldeki düşman casusları" vasıtasıyla yapıldığı İstihbarat Dairesi'nden Seyfi isimli bir görevli Başkumandanlığa yazmıştı⁹². Elbette tüm yaşananların bir istihbarat/propaganda girişimi olduğunu kesin biçimde kanıtlamak mümkün değildir.

Hidiviyet prenslerinden bir diğeri de İbrahim Hasan'dı. Prens Aziz Hasan'ın kardeşi olan İbrahim Hasan da savaş başladığında Avrupa'daydı. Onun hakkında da bir başka Avrupalı ajan İngiliz makamlarına bilgi vermekteydi. İsveç vatandaşı M. Henry Magnenat onun özel sekreteriydi. Magnenat ile birlikte Madrid'e seyahat ettiklerini ve burada iki ay kaldıklarını belirtmişti. Bu sürenin sonunda Prens, Magnenat'ı Paris'e 120.000 Frank borç para toplaması için göndermişti. Madrid'e geçen İbrahim Hasan'dan haber alamayan Magnenat maaşını alamayınca prensle ilgili düşüncelerini elçilikle paylaşmaya karar vermişti. Ona göre Prens Alman

90 *TNA*, FO, 371/3044, 1872/numarasız, 20 Aralık 1916, Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

91 *TNA*, FO, 371/3044, 245996/610, 31 Aralık 1917, Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

92 *ATASE*, K: 167, D: 728, F: 84, B: 5, 22 Nisan 332, (5 Mayıs 1916).

sempatizanıydı⁹³. 1915 Ocak'ında o da abisi gibi Madrid elçiliğini ziyaret etmişti. Madrid'deki İngiliz elçisi Hardinge onun siyasi işlerden uzak daha çok kendi çıkarları için mücadele eden birisi olduğunu, konuşmalarında Mısırlı Milliyetçiler, Genç Türkler ve diğer bu çeşit partiler tarafından “*ukala-liberal*” fikirlerin sokulmasının akılsızca bir şey olduğundan söz ettiğini belirtiyordu⁹⁴. Onun Alman sempatizanı olduğuna yönelik iddialarının anlık çıkarlar için söylenmiş sözlerden ibaret olduğuna inanılıyordu⁹⁵.

Hıdiviyet prensleriyle ilgili bu kayıtlar dışında Osmanlı kayıtlarında diğer pek çok Mısırlı seçkine yapılan maaş ödemeleri dikkat çekmektedir. Avrupa'da yaşayan ve aile soy ağacında nasıl bir yer işgal ettikleri net biçimde görülemeyen bu Mısırlı seçkinlere yapılan ödemeler muhtemelen İngiliz karşıtı ya da en azından İngiliz taraftarı olmamalarıyla ilgiliydi. Bu ödeme taleplerine olumlu yanıt verilmesinin bir diğer sebebi ise bu isimlerin devletin imajına dair Avrupa'da olumsuz bir kanaati yaymamaları olmalıdır⁹⁶. Çünkü bu tahsisatlar zaman zaman kesildiğinde Osmanlı Devleti aleyhine konuşmalar yapılması gerekçe gösterilmişti. Buna dair bir örnekte Cenevre'de gerçekleştirilen Mısırlılar Kongresi'nde Osmanlı Hükümeti aleyhine bazı konuşmalar yapan İsmail Lebib ve Ahmed Ferid'in tahsisatları kesilmişti. Maaşlarının kesilmemesi için İstanbul'a dönmeleri şart koşulmuştu. Bu uygulamanın tüm Mısırlılar için genişletilmesi düşünülmüştü. Viyana'da yaşayan Muhib⁹⁷ ve Sadık Paşalar ile Yeğenzade Hüsnü Bey'e tebligat yapılmıştır. Mısır'ın eski Evkaf Nazırı Muhib Paşa ile yine Mısır ricalinden Sadık Paşa kış ayında İstanbul'a yerleşmenin zor olacağını bildirerek hareketlerinin bir müddet ertelenmesini istemişlerdi. Yeğenzade Hüsnü Bey ise burada tedavide olduğundan kendisine tedavisinin sonuna kadar müsaade edilmesini talep etmiştir. İşlemlerin bir kısmının Teşkilat-ı Mahsusa ile de paylaşılması dikkat çekicidir. Muhtemelen söz konusu Mısırlılar şüpheli görüldüğünden onlarla ilgili süreç istihbarat

93 *TNA*, FO, 371/2670, 5471/10, 6 Ocak 1915, Bertie'den Edward Grey'e.

94 *TNA*, FO, 371/2670, 8047/7, 8 Ocak 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

95 *TNA*, FO, 371/2670, 9385/10, 15 Ocak 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

96 *ATASE*, K: 1868, D: 174, F: 5, B: 1, 2 Kanun-ı sani 1331 (15 Ocak 1916).

97 Muhib Paşa Avrupa'daki Mısırlılar arasında dikkat çeken bir isimdi. Yüstri kardeşler ile ilgili raporda İngilizlerin en sadık adamı olarak tabir edilen Muhib Paşa'dan şöyle söz ediliyordu: “Lord Kiçinır'ın [Kitchener] en mu'temed adamıdır. Elyevm devlet-i mezkureye hafiyelik etmektedir. Lord Kiçinır gark olmazdan mukaddem kendisine takdim edildiği raporlardan memnun olduğu için mumailiyhumaya bir mektub yazmış ve badel muharebe Mısır'da teşkil edilecek ilk kabinede nazır olacağını vaat etmiştir. Elyevm Galiçya'daki asakir-i Osmaniye'ye hediye göndermek üzere Viyana'da teşkil olunan cemiyetin azasıdır” *BOA*, HR.SYS., 2267/56, B:1, 17 Mart 1917.

paylaşımı olarak Teşkilat-ı Mahsusa'ya da bildirilmişti⁹⁸. Hidiviyet ailesinin geniş kolları içerisinde isimleri I. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında da sıklıkla duyulacak ailelerden birisi de Yeğen/Yeken/Yagan ailesidir. Yeğen ailesinin kollarından birine mensup olan Yusri ailesinden Osmanlı yazışmaları içerisinde yer verilmesinden dolayı Seyfullah, Akil ve Rauf Yusri kardeşlerin Osmanlı Devleti merkezi ile olan ilişkileri anlaşılabilir. Bunlardan Rauf Yusri Bey Muhip Paşa lehine casusluk yaptığı iddiasıyla ülkeye girişine izin verilmemişti. Seyfullah Yusri Bey'in kefaletiyle izin çıkmıştı. Benze kısıtlama Akil Yüsri Bey'e de uygulanmıştı. Dosyada Rauf Yüsri Bey ile ilgili olarak Viyana'da İngiliz taraftarı Muhip Paşa ile sıkça görüştüğü, biraderleri Seyfeddin ve Akil Beğlerin de Abbas Hilmi paşa lehine çalıştığı Rauf Beğ'in "İngiltere hesabına hafiyelik edeceği" kuvvetle muhtemel olduğu İstihbarat Şubesi Müdüriyetinden gönderilen yazıda bildirilmişti. Yine de ülkeye girişlerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın özel izini ile vize verilmişti. Muhtemelen bu sayede daha iyi kontrol altında tutulacaklardı⁹⁹ Mısırlıların hareketliliği öylesine dikkatli bir şekilde takip ediliyordu ki Rauf Yusri Bey'in savaş öncesinde ailesinin servetini harcaıp maddi sıkıntıya düştüğüne dair bir bilgi dahi Osmanlı istihbaratının verdiği ayrıntular içerisinde görülüyordu¹⁰⁰. Savaşın bitiminde Dışişlerinden Kahire'ye yazılan bir yarı resmi bir mektupta Seyfullah Yusri'den bahsedilmekte ve İngiliz makamlarına yazdığı bir mektuba atıfla Seyfullah Yusri'nin savaş sırasında Türklerin kendisinden şüphe etmesi nedeniyle zor zamanlar geçirdiğinden söz ettiğine değinilmektedir. Onunla ilgili Kahire'deki otoritelerin karar vermesinin yerinde olacağını düşünülmekteydi¹⁰¹. Mısırlı seçkinlerin İngilizlerle olan ilişkilerine rağmen Osmanlı merkezi maaşları kesmek hususunda oldukça isteksiz davranmıştır¹⁰². Hidiviyet ailesinden gelen maaş tahsis isteklerinin geniş bir yelpazeye dağıldığını söylemek de mümkündür. Hidiv İsmail Paşa'nın eşi Prenses Çeşmiafiyet Hanım'ın "ahretliği" Faika Hanım'ın eşi Mısırlı İzzet Paşa'ya maaş tahsisine dair karar buna örnek olabilecek türdendir¹⁰³. Bu ödemelerin tamamının karşılıksız verilmediği, en azından "sonradan ödenmek" koşuluyla verildiğini belirtmek de fayda vardır. Prenses

98 ATASE, K: 1868, D: 174, F: 5, B: 6, 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916).

99 BOA, DH.EUM.4.ŞB., 4/51, B:1, 14 Kanun-ı sani 1331 (27 Aralık 1915).

100 BOA, HR.SYS., 2267/55, B: 3.

101 Oxford University, St.Antony's College, Middle East Centre Archive, GB 165-0055, File 5, 2 Eylül 1919, R. Graham'dan Kahire'ye.

102 BOA, DH.KMS., 35/10, B:2, 19 Teşrin-i evvel 1915.

103 BOA, DH. EUM.4.ŞB, 3/56.3-11-1333.

Rukiye Hanım'ın kızı Tevhide Zeynep Hanım'a Mısır hazinesinden verilen maaş harb nedeniyle alamadığından on beş liranın sonradan ödenmek üzere tahsis edildiği görülmektedir¹⁰⁴. Tüm bu ödemelerin İmparatorluğun savaş sırasında Mısırlı sivil seçkinlere çeşitli gerekçelerle yaptığı bilinmelidir. Ancak en dikkat çekici hususlardan birisi de onların devlete bağlılığını sağlamak, imparatorluk gücünü simgeleyebilmektir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı cephe ve cephe gerisinde çok geniş bir kesimi etkiledi. Toplumun genelinin desteği gerekti ve savaş topyekûn bir harp şeklinde cereyan etti. Savaşta devletin öylesine fazla sorumluluk ve ödevleri vardı ki bunları yerine getiremediği durumlar sıkça oldu. İmparatorluk yapısını yüzyılın başlarına geldiğinde hala korumayı başaran Osmanlı Devleti savaş sırasında mobilizasyonu devam eden Mısırlı seçkinlerin istihbarati sayılabilecek bilgileri İngiliz elçileri ile paylaştığı durumlarla da karşılaştı. Bu isimler sıradan kişiler değildi. Mısır Hıdiviyet ailesine mensup başta Hidiv Abbas Hilmi Paşa olmak üzere Mısırlı/Osmanlı kimliğine sahip kişilerdi. İngiliz ve Osmanlı kayıtlarına yansıyan bilgilerden anlaşıldığı üzere bu kişilerin bazıları Osmanlı taraftarlığı ile tanınmaya devam etti ve Mısır'da isimlerinin güçlenmesi istenmedi. Bu isimlerin başında Ömer Tosun geliyordu. İronik biçimde Ömer Tosun'un kardeşi Cemil Tosun ise Osmanlı bürokrasisinde yer edinmiş önemli bir isim olmasına rağmen savaş sırasında İngilizlerle sık sık diyalog kurmuş ve bu diyalogları sırasında Osmanlı savaş performansı ile ilgili önemli bilgileri paylaşmıştı. Bu durum savaş şartlarının muğlaklığı içerisinde çok yönlü değerlendirmeye muhtaçtır. Cemil Tosun'un İngilizlere bilgi sızdırdığı ilk akla gelen fikir olsa da yaşananların Osmanlı istihbarati ile işbirliği içerisinde olması ihtimali de vardır. Sivil seçkinlerin, Mısırlı prenslerin savaş sırasındaki faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyal yapısını gösteren bir belirteçtir. Çokuluslu yapısı imparatorluğun savaş sırasında hem gücünü hem de zayıflığını oluşturmuştur. Diğer taraftan devlet savaşın en zorlu dönemlerinde Mısırlı kimi seçkinlerin maaş taleplerini kabul etmiş, kısıtlı imkanlara rağmen maaş ödemeleri yapılmıştır. Özellikle Mısır'daki İngiliz işgalinden dolayı mülklerini tasarruf edemeyenlere yapılan bu maaş tahsislerinde İmparatorluğun multikültürel yapısı kadar savaş sonrası düzenlemelerde devlete bağlılığın temin edilebilmesi gibi gayeler de vardır.

104 BOA, DH. EUM.4.ŞB, 5/7, 23-4-1334

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA-İstanbul)

DH.EUM.1.ŞB. 8/24, DH.EUM.4.ŞB.12/34, 4/52, 7/17, 3/56, 5/7, 4/51, DH.EUM.7.ŞB. 2/30, DH.EUM.SSM.11/2B, DH.KMS.5/9, 35/10, DH.ŞFR., 455/132, HR.SYS., 2348/5, 2349/29, 2267/55, 2267/56, 2106/19, 2349/29, DH.ŞFR., 48/202, İMTZ. (05)

34/2003, MV. 209/81

Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi (ATASE-Ankara)

K: 167, D: 728, F: 84, B: 5, K: 985, D: 1, F: 1-13, K: 1868, D: 174, F: 1, B: 36, K: 1868, D: 174, F: 5, B: 6

The National Archives (TNA-London)

FO, 371/1970, 371/1972, 371/1973, 371/2353, 371/2355, 371/2357, 371/2485, 371/2670, 371/2671, 371/2672, 371/2930, 371/2931, 371/3044, 141/475/2, 2010-2, 141/484/1, 219,

Oxford University, St.Antony's College, Middle East Centre Archive, (Oxford)

GB 165-0055, File 5

Diğer Kaynaklar

“Britain bars Khedive”, *The Washington Post*, 18 Ekim 1914.

“Hidive Ziyafet”, *Sabah*, 27 Temmuz 1917.

“Humbert-Denis Parodi”, *Verhandlungen der Schweizerischen Naturforschenden Gesellschaft*, 133 (1950), pp. 351-353.

“The ex-Khedive at Viana”, *The Times*, 21 Aralık 1914.

Bkookes, Douglas Scott, *The Concubine, The Princess and the Teacher: Voices from the Ottoman Harem*, University of Texas Press, Austin 2008.

McKale, Donald, “Influence Without Power: The Last Khedive of Egypt and the Great Powers, 1914–1918”, *Middle Eastern Studies*, Vol: 33, No: 1, 1 January 1997, pp. 20–39.

Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarındır, İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, (Ter: Ali Benli- Macit Karagözoğlu), Klasik Yay., İstanbul 2007.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, Emre Yayınları, İstanbul 1993.

Polat, Ü. Gülsüm, *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yay., Ankara 2015.

Scheneer, Jonathan, *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict*, Bloomsbury pub., London, Berlin, New York, Sydney, 2011.

The Last Khedive of Egypt, Memoirs of Abbas Hilmi II, Translated and Edited by Amira Sonbol, Ithaca Press, London 1998.

